

УДК 316.444:37

Олійник Н.Ю.
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
управління персоналом та економіки праці
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ ТА РОЛЬ ОСВІТИ В ЦИХ ПРОЦЕСАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

SOCIAL MOBILITY AND THE ROLE OF EDUCATION IN THESE PROCESSES OF KHMELNYTSKY REGION

АНОТАЦІЯ

У статті охарактеризовано особливості впливу освіти на процеси формування соціальної мобільності. Вказано види соціальної мобільності, а також головні фактори, які впливають на зазначені процеси. Проаналізовано зміни в освітньому просторі, охарактеризовано динаміку загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Зазначено компоненти соціомобільного потенціалу вищої освіти, що визначається специфікою її ресурсів і тим, як вони практично використовуються. При цьому освіта сприяє формуванню соціальної мобільності та готовності молоді до реалізації у майбутній професійно зорієнтованій діяльності.

Ключові слова: соціальна мобільність, освіта, навчальні заклади, соціомобільні ресурси освіти.

АННОТАЦИЯ

В статье дана характеристика особенностям влияния образования на процессы формирования социальной мобильности. Указаны основные виды социальной мобильности, а также главные факторы этих процессов. Проанализированы изменения в образовательном пространстве, охарактеризована динамика общеобразовательных, профессионально-технических и высших учебных заведений. Указаны компоненты социомобильного потенциала высшего образования, который определяется спецификой его ресурсов и тем, как они практически используются. При этом образование способствует формированию социальной мобильности и готовности молодежи к реализации в будущей профессионально ориентированной деятельности.

Ключевые слова: социальная мобильность, образование, учебные заведения, социомобильные ресурсы образования.

ANNOTATION

The peculiarities of the influence of education on the processes of formation of social mobility are described in the scientific article. The main types of social mobility, as well as the main factors influencing these processes are indicated. The changes in the educational space are analyzed, the dynamics of general education, vocational and higher educational institutions is characterized. The components of the socio-economic potential of higher education, which is determined by the specifics of its resources and the way in which they are practically used are determined. At the same time, education contributes to the formation of social mobility and youth readiness for their implementation in future professionally oriented activities.

Keywords: social mobility, education, educational institutions, socio-educational resources of education.

Постановка проблеми. Сучасний освітній простір є одним із важливих чинників соціалізації і соціокультурної інтеграції людини, ефективним засобом розвитку соціального капіталу особистості, здатним підвищити рівень її соціально-економічної мобільності. В умовах сьогодення саме освіта (і особливо вища освіта)

все більшою мірою позиціонується молоддю як ресурс для соціальної мобільності й освоєння нових соціальних ролей. Процес і результат освіти повинен бути націлений на відповідність потребам споживачів, досягненням науки, на формування здатності відповідати новим викликам суспільства, що трансформується.

Система освіти суттєво впливає на інтенсивність мобільності. Рівень мобільності диференціюється насамперед за рівнем освіти, професійної кваліфікації, яку має фахівець під час вступу на перше місце роботи. Роль освіти у теперішньому суспільстві все більше зростає. Конкурентоспроможність на світовому ринку праці буде визначатися професійною компетентністю, широким культурним та соціальним світоглядом, а професійна мобільність індивіда прямо пов'язана з рівнем його професійної освіти.

До того щоб досягнути професійного успіху і суспільної значущості, людина повинна мати певні особистісні якості, такі як гнучкість, готовність до змін, здатність до засвоєння нових умов – одним словом, потрібно мати мобільність. У зв'язку з цим завданням вищих навчальних закладів є формування соціальної мобільності як специфічного фактора конкурентоспроможної особистості, який допомагає фахівцю адаптуватися у нестабільних ринкових умовах професійної діяльності. Це, у свою чергу, ініціює появу нових освітніх вимог.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засади концепції соціальної мобільності були закладені ще К. Марксом, М. Вебером, Т. Парсонсом, тоді як засновником її вважається Питирим Олександрович Сорокін, що вперше в 1927 році ввів у науковий обіг поняття «соціальна мобільність» та виокремив її види. Надалі проблеми соціальної мобільності досліджували Т.І. Заславська, С.М. Ліпсет, М.П. Лукашевич, О.І. Шкаратан, В.О. Ядов. Вплив освіти на соціальну мобільність населення став предметом дослідження у працях Н.В. Коваліско, М.Н. Руткевича, О.Ф. Філіппова, В.Н. Шубкіна. Водночас дослідження проблем соціальної мобільності здійснюються переважно в контексті соціології, тоді як не менш важливим є аналіз вказаних процесів у межах економіч-

ної науки: їх економічної сутності, механізмів, наслідків. Особливої актуальності набуває дослідження ролі окремих факторів, у тому числі і такого важливого, як освіта.

За визначенням відомого соціолога П.О. Сорокіна соціальна мобільність – це переміщення індивідів всередині соціального простору, «будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковане людською діяльністю, з однієї соціальної позиції до іншої» [8, с. 374].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Соціологічний аналіз сучасного освітнього простору вимагає формування мобільності індивіда з огляду на освітні трансформаційні процеси суспільства. Освіта як домінуючий чинник соціальної мобільності формує естетичні та моральні риси особистості, які забезпечують зв'язок із життям суспільства. Освітні стратегічні завдання та вимоги до рівня професійної підготовки майбутніх спеціалістів вимагають визнання особистістю провідної ролі розвитку інтелектуального ресурсу протягом усього життя, необхідності саморозвитку і самовдосконалення в особистісній та професійній сфері. Тому висунуто припущення про те, що освіта пов'язана з функціонуванням усіх головних підсистем суспільства, передусім – соціальної і виробничої. Важливо зазначити, що цей зв'язок реалізується безпосередньо через особистість, включену в економічні, політичні, духовні, інші соціальні зв'язки.

Метою статті є виявлення стану та визначення можливих напрямів посилення ролі освіти у забезпеченні соціальної мобільності індивіда.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розрізняють два основні типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. Залежно від напрямку вертикального переміщення розрізняють два види вертикальної мобільності: висхідна і спадна (тобто соціальний підйом або соціальний спуск). Загальні закономірності вертикальної соціальної мобільності такі [8, с. 376]:

- ніколи не існувало суспільства, соціальні прошарки якого були б абсолютно закриті або в яких була б відсутня вертикальна мобільність у трьох її основних аспектах – політичному, економічному і професійному;

- ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з одного соціального прошарку в інший здійснювався би без усякого спротиву. Це означає, що всередині організованого (стратифікованого) суспільства функціонує своєрідне «сито», яке «просіює» індивідів і дозволяє деяким із них підніматися наверх, залишаючи інших на нижніх щаблях, і навпаки;

- вертикальна соціальна мобільність змінюється від суспільства до суспільства і від одного історичного періоду до іншого, тобто має коливальний характер. В історії етнокультур-

них спільнот виокремлюють ритми порівняно рухливих і нерухомих періодів. Демократичні суспільства найчастіше рухливіші за авторитарні, проте це правило має винятки.

Формування правової демократичної державності є складним багатовимірним процесом, метою реалізації цілеспрямованої державної політики. Одним із важливих механізмів цього процесу є забезпечення ефективних шляхів соціальної мобільності в суспільстві, що необхідно для подолання замкненості різних верств, розширення можливості руху між верствами, зменшення соціального розшарування та напруги.

Зазначимо, що на процеси соціальної мобільності впливають такі фактори, як освіта, влада і дохід. З огляду на те, що освіта стає одним із вирішальних факторів соціального розшарування, варто розглянути причини, що сприяють цьому процесу:

- глобалізація і перенесення відносин суперництва з галузі фінансових, промислових і військово-технічних ресурсів у галузь інформаційних технологій вимагає певного рівня освіти і культури;

- в умовах трансформації українського суспільства освіта як інститут соціалізації може забезпечити, по-перше, спадкоємність позитивного досвіду, а по-друге, формування нових корпоративних цінностей, необхідних для соціальних верств, що виникають.

За таких умов саме освіта як соціальний інститут стає ресурсом соціальної мобільності молоді, кар'єрного зростання спеціалістів із вищою освітою. Реалізуючи свої соціальні функції, вона прищеплює прагнення до знань, орієнтує молодих людей на освоєння професійних навичок, сприяє формуванню устремлень, пов'язаних із бажанням досягнути життєвого успіху і відповідного соціального становища.

Важливе місце належить здобуттю молоддю загальної середньої освіти як цілеспрямованого процесу оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що становить основу подальшої освіти і трудової діяльності. Загальна середня освіта є обов'язковим основним складником неперервної світи, що спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання і виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності.

За часи розбудови незалежної демократичної держави можемо спостерігати зміни в освітньому просторі, характеризуючи загальноосвітні навчальні заклади Хмельницької області (див. табл. 1).

За даними таблиці в період з 1995 р. по 2015 р. виявлено тенденцію зменшення загаль-

Таблиця 1

Динаміка загальноосвітніх навчальних закладів (на початок навчального року)

Показники	1995/96	2000/01	2005/06	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
Кількість закладів	1099	1103	1075	888	853	812	803	783
Кількість учнів, тис.	217,5	212,0	176,7	131,5	128,9	127,3	127,9	128,3
у тому числі в 10–11 класах, тис.	24,6	29,0	28,5	18,8	18,3	17,4	16,2	14,7
Кількість учителів, тис.	22,6	22,0	20,4	19,8	19,8	19,1	18,6	17,9

Джерело: складено за джерелами [21; 22, с. 107–108]

Таблиця 2

Денні загальноосвітні навчальні заклади нового типу (на початок 2015/16 навчального року по містах і районах)

Показники	Гімназії	У них		Ліцеї	У них	
		учнів	учителів		учнів	учителів
Хмельницька область	29	15 217	1547	27	17 370	1524
Міста	10	6871	567	18	14465	1168
Райони	19	8346	980	9	2905	356
Показники	Колегіуми	У них		Навчально-виховні комплекси учнів	У них	
		учнів	учителів		учнів	учителів
Хмельницька область	11	5814	508	143	9925	2166
Міста	4	4318	297	5	1639	117
Райони	7	1496	211	138	8286	2049

Джерело: складено за джерелами [7, с. 109–110]

ноосвітніх навчальних закладів на 28,8%, зазначимо зменшення їх кількості за останніх п'ять років. За цей період також зменшилася кількість учнів на 41%, у тому числі старших класів – на 40%, при цьому кількість учителів зменшилася на 20,8%. Зазначимо, що у містах області вказаного періоду кількість зменшилася на три загальноосвітніх навчальних заклади, при цьому більш значне зменшення спостерігалося в районах області.

Особливого значення набуває профільне навчання у старшій школі – один із найважливіших компонентів модернізації загальної середньої освіти, одна з найбільш життєздатних освітніх реформ. Профілізація потрібна для забезпечення індивідуальних потреб школярів, які виявляють підвищений інтерес до окремих предметів, і для професійного самовизначення, для успішної соціалізації, полегшення адаптації до самостійного життя, подолання інфантилізму підлітків, виховання відповідальності за прийняття рішень. У Концепції профільного навчання в старшій школі відзначається, що «загальною тенденцією розвитку старшої профільної школи є її орієнтація на широку диференціацію, варіативність, багатопрофільність, інтеграцію загальної і допрофесійної освіти» [3].

У Національній доктрині розвитку освіти в Україні йдеться про профілізацію як про один зі шляхів забезпечення рівного доступу дітей до освіти. Проте, як відомо, сільська школа не має таких умов, як міська. (Нагадаємо, що частка сільських і містечкових шкіл становить більше половини від загального числа освітніх установ України). У сільських регіонах немає належної інфраструктури, яка могла б задовольнити запити кожної дитини. Сільські школи в осно-

вному малокомплектні і тому однопрофільні, тобто фактично учень позбавлений можливості вибирати профіль, який йому до вподоби.

Варто розглянути таблицю, що ілюструє кількість ліцеїв і гімназій, відповідно зазначено чисельність учнів та вчителів міст і районів Хмельницької області (див. табл. 2)

Відповідно до статистичних даних загальноосвітніх навчальних закладів найбільша кількість гімназій – у Хмельницькому (3 заклади) та Кам'янці-Подільському (3 заклади), найбільша кількість ліцеїв – у Хмельницькому (8 закладів), також більша кількість колегіумів – у Хмельницькому (3 заклади), у районах спостерігається найменша кількість зазначених загальноосвітніх навчальних закладів. Варто зауважити, що в сільській місцевості найбільша кількість навчально-виховних комплексів – у Славутському районі (33 заклади), Ізяславському районі (19 закладів), Деражнянському районі (15 закладів). Таким чином, соціальне розшарування починається вже на рівні середньої школи, для якої характерною стає значна диференціація.

У сучасних умовах соціально-економічного стану країни, бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій продовжують свою роботу вечірні (змінні) школи. Ці навчальні заклади відіграють важливу роль у житті соціально незахищеної молоді, що має можливість здобувати якісну загальну середню освіту. Вечірня школа залишилася альтернативною денній масовій загальноосвітній школі, але тільки за метою освіти, а не за організацією педагогічного процесу і соціально-педагогічними умовами, при цьому вечірня школа надає освітянську соціалізуючу життєву позицію.

Поступово змінюється ставлення до місця та ролі освіти в суспільстві, не викликає заперечень, що конкурентоспроможність освіти є найважливішим чинником управління процесами розвитку суспільства. Тому процес реформування освіти має бути спрямований на формування особистості, здатної працювати в змінених соціально-економічних умовах. Школа покликана сформувати цілісний світогляд особистості. На момент переходу до третього ступеня освіти перед учнем постає важливе життєве завдання – вибір профілю свого подальшого навчання, а разом із ним – способу свого життя. Його конструктивне вирішення свідчить про наявність у старшого підлітка здатності та готовності до усвідомленого, осмисленого і відповідального життєвого вибору, основ життєтворчої компетентності.

Випускники загальноосвітніх навчальних закладів мають можливість закінчити навчання II ступеня (неповну середню освіту) або одержати повну середню освіту III ступеня. Аналіз статистичних даних свідчить про тенденцію зменшення випускників загальноосвітніх шкіл, виняток належить періоду з 1995 по 2000 р. (див. рис. 1). При цьому кількість випускників, що закінчили неповну середню освіту з 2000 по 2015 р., зменшилася на 9,5 тис. осіб, що становить 44,2%; відповідно кількість випускників із повною середньою освітою зазначеного періоду зменшилася на 6,5 тис. осіб, що у відсотковому значенні також становить 44,2%.

Відповідно подальше навчання випускників із неповною середньою освітою продовжується у професійно-технічних навчальних закладах (ПТНЗ), вищих навчальних закладах I–II

рівнів акредитації. Зауважимо, що у 2015 р. 59% випускників загальноосвітніх навчальних закладів продовжують навчання в десятих класах денних шкіл, 2% – перейшли до вечірніх (змінних) шкіл, 20% вступили до ПТНЗ, 19% – до вищих навчальних закладів.

Важливо зазначити, що професійно-технічне навчання пов'язане безпосередньо з потребами виробництва, з оперативною і порівняно швидкою формою включення молоді у життя. Соціологів цікавлять мотиви й ефективність навчання, його роль у підвищенні кваліфікації, у вирішенні народногосподарських проблем.

Сучасне суспільство потребує фахівців, які би були підготовлені до життєдіяльності у постійно змінних умовах (соціальних, професійних, економічних та ін.). Тому підготовка професійно мобільних кваліфікованих робітників стає головною метою професійно-технічної освіти, що знайшло відображення в Концепції розвитку професійно-технічної освіти України на 2010–2020 рр. У зв'язку з цим останнім часом у системі професійно-технічної освіти відбуваються певні реформаційні процеси, які охоплюють оновлення нормативно-правової бази, децентралізацію управління професійно-технічною освітою, розроблення професійних та освітніх стандартів нового покоління, заснованих на компетентнісному підході, запровадження нових професій тощо.

Професійно-технічна освіта Хмельницької області характеризується такими тенденціями (див. табл. 3):

У зазначений період відбулося скорочення кількості закладів на 18%, контингенту слухачів – на 27%, прийому – на 4%, випускників – на 11%. Темпи скорочення чисельності

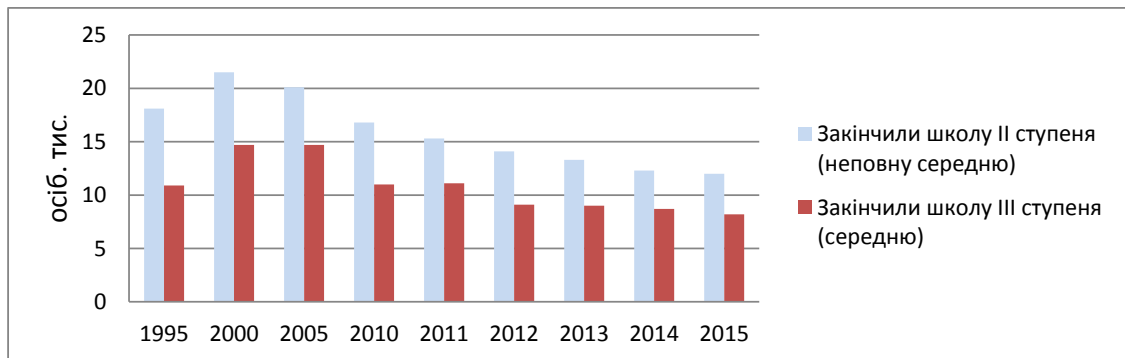

Рис. 1. Випуск учнів загальноосвітніми навчальними закладами

Джерело: складено за джерелами [6; 7, с. 112]

Таблиця 3

Професійно-технічні навчальні заклади

Показники	1995	2000	2005	2011	2012	2013	2014	2015
Кількість закладів	39	34	39	34	34	34	34	32
Кількість учнів, тис.	16,5	16,1	15,3	14,8	14,3	13,3	12,6	12,0
Прийнято учнів, тис.	7,9	8,4	8,8	8,6	8,7	8,0	7,8	7,6
Випущено кваліфікованих робітників, тис.	7,8	7,2	7,0	8,3	8,1	8,2	7,8	6,9

Джерело: складено за джерелами [7, с. 113]

слухачів системи професійно-технічної освіти перевищують темпи скорочення всієї когорти населення, що навчається в різних закладах. Це означає невиправдане зменшення частки цієї когорти молоді.

У сучасних умовах підсилюється соціальна мобільна функція вищої освіти, особливо університетської. Освіта стає одним із найважливіших факторів і об'єктів конкуренції у процесах регіональної економіки. Саме виробництво знань, їх переробка і швидкість комунікації, гуманістичні принципи їх практичного використання стають основою цивілізаційної динаміки.

Соціомобільний потенціал освіти, передусім вищої, визначається специфікою її ресурсів і тим, як вони практично використовуються. Можна виокремити три типи освітніх соціомобільних ресурсів: особистісний, соціально-груповий, соціетальний. Вони взаємозалежні, взаємозумовлені, але кожний із них має свої кількісні виміри та якісні характеристики.

Особистісні соціомобільні ресурси включають у себе:

- когнітивні комплекси (обсяг професійних і соціальних знань, які тією чи іншою мірою відображають стан та досягнення науки);

- праксіологічні комплекси (рівень практичних здатностей до професійно-трудової діяльності на основі спеціальних знань);

- методолого-евристичні комплекси (рівень і тип наукової культури мислення і здатностей шукати нові знання в умовах їх дефіциту);

- соціокультурні комплекси (широта і рівень духовної культури, здатність до соціально-етичної рефлексії);

- статусно-рольові комплекси (співвідносне положення цінностей освіти в структурі інших соціомобільних цінностей);

- символічні комплекси (престиж вищої освіти, диплома про закінчення того або іншого вузу) [2, с. 203].

Соціально-групові ресурси спричиняють собою мобільність етнонаціональних, демографічних, соціально-територіальних спільнот і містять:

- частку (відсотки) осіб із вищою освітою у цій групі (в етнічних групах, містах, селах, регіонах тощо);

- співвідношення типів вищої освіти в групі (наприклад, за фахом, за типами вузів);

- престиж вищої освіти в групі, у соціальному середовищі, включаючи престиж спеціальностей;

- затребуваність вищої освіти, включаючи затребуваність спеціальностей в умовах життєдіяльності спеціальної групи [2, с. 204].

Соціетальні ресурси характеризують інтелектуальний потенціал суспільства загалом, його здатність до динамічного розвитку у всіх сферах, його змагальність з іншими суспільствами, а також національну й державну безпеку. Вони містять у собі:

- частку (відсотки) осіб із вищою освітою серед населення, старшого за 17–18 років;

- частку (відсотки) працівників із вищою освітою серед зайнятого населення;

- співвідношення цих двох категорій населення з вищою освітою;

- співвідношення типів вищої освіти в країні (наприклад, технічної, гуманітарної, природничо-наукової);

- частку осіб із вищою освітою в управлінському апараті, особливо зі спеціальною менеджерською освітою;

- рівень пріоритету вищої освіти, включаючи різні її типи і спеціальності в державній політиці;

- рівні ситуативної і перспективної затребуваності вищої освіти та потреби в ній [2, с. 206].

Вища освіта сьогодення характеризується посиленням конкуренції за споживача освітніх послуг, яка зумовлена широкою мережею вищих навчальних закладів, більш високою доступністю вищої освіти, змінами демографічного стану в країні. За цих умов важливого значення набувають заходи щодо підтримки конкурентостійкості ВНЗ: підвищення якості освітніх послуг, формування позитивного іміджу навчального закладу, розвиток співпраці з потенційними роботодавцями, впровадження інновацій в освітню діяльність закладу освіти тощо. Динамічні процеси у вищій освіті щодо кількості закладів та чисельності студентів за даною формою навчання зображено на рисунках 2 та 3.

Відповідно графіки відображають кількісний спад ВНЗ I–II р. а. Хмельниччини. З 1995 по 2015 р. їх кількість скоротилася майже у два рази (з 18 до 10), при цьому спад неоднорідний, а також із 2012 по 2014 р. відбулося збільшення кількості вишів (на один заклад), проте цю позицію втратив 2015 р. У системі вищої освіти спостерігаємо суперечливі тенденції: динаміка студентського контингенту після тривалого піднесення демонструє низхідні тенденції, що корелює із тенденціями народжуваності в Україні. Так, якщо у 2011 р. кількість вишів становила 10 закладів, а чисельність студентів – 7,5 тис. осіб, то в 2015 р. з тією ж самою кількістю навчальних закладів чисельність студентів становила 5,2 тис. осіб, що менше на 30,7%.

Абсолютно різні тенденції демонструє динаміка ВНЗ I–II та ВНЗ III–IV р. а.: відбулося різке скорочення кількості закладів (з 18 до 10) і чисельності студентів (з 13,6 тис. до 5,2 тис.) ВНЗ I–II р. а., але зросли відповідні показники ВНЗ III–IV р. а. (з 7 до 9 закладів), чисельність студентів (із 17,9 тис. до 28,2 тис. осіб). На наш погляд, причинами цих процесів треба вважати входження деяких закладів до складу ВНЗ III–IV р. а., непродуману політику щодо поширення ліцензованих обсягів діяльності ВНЗ, пріоритети суспільної думки: престижність повної вищої освіти, сприйняття вищої

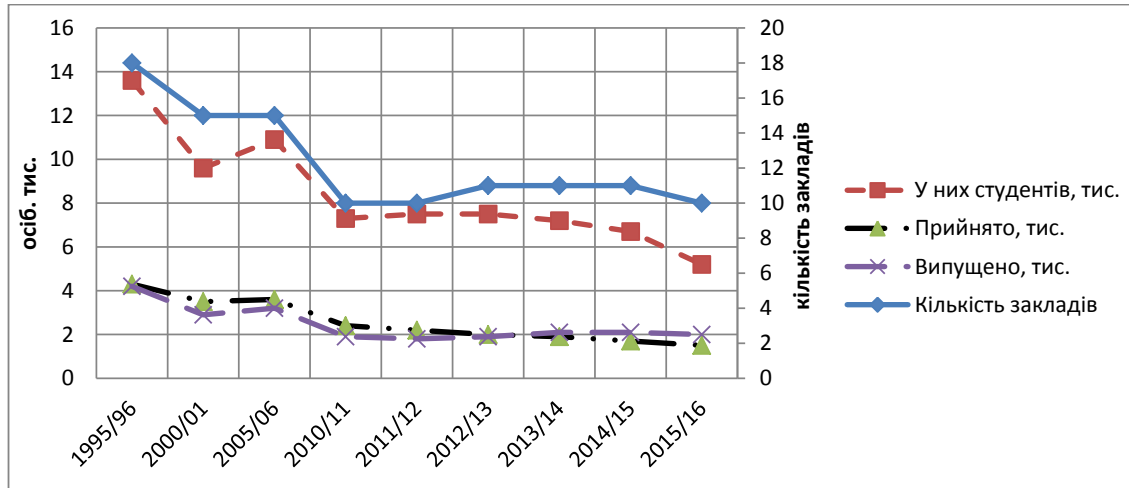

Рис. 2. Динаміка вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації

Джерело: складено за джерелами [21; 22, с. 115]

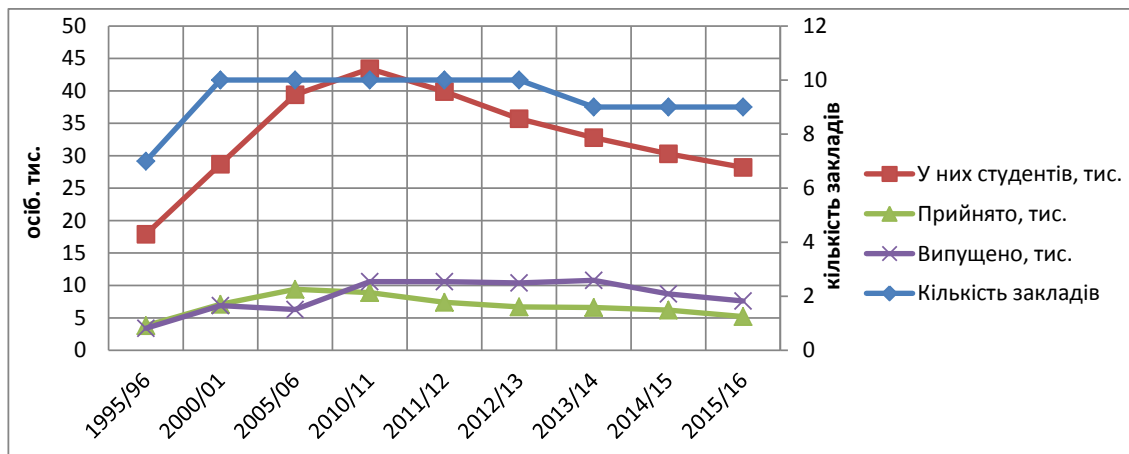

Рис. 2.2. Динаміка вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації

Джерело: складено за джерелами [6; 7, с. 115]

освіти як засобу уникнення молодіжного безробіття тощо.

Зміни в українському освітньому процесі відбулися 2014–2015 рр., їх основою стало ухвалення нового Закону України «Про вищу освіту». Згідно з цим Законом узгоджується ступенева система вищої освіти України з європейською, конкретно визначаються три типи ВНЗ: університети, академії, інститути; установлюється новий порядок присудження ВНЗ статусу національного й дослідного тощо [5, с. 3]. У новому законі також створюються умови для збільшення мобільності учасників освітнього процесу. Це означає, що тепер буде можливість для студентів і викладачів вчитися, навчати, стажуватися і проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі на території України або за її межами.

Висновки. Роль освіти в умовах інформаційного суспільства особливо зростає, адже не матеріальний капітал, а інтелектуальний стає засобом виробництва. Вироблення чіткої концепції розвитку освіти, формування на основі

цього культурної програми розвитку суспільства свідчить про його високий розвиток.

Для підтримки конкурентоспроможності на ринку праці та кар'єрного зростання потрібно постійно доповнювати, осучаснювати набуті під час базової освіти знання, уміння й навички та опановувати нові, що є необхідною умовою соціально-професійної успішності. Цьому слугують інституції додаткової, дистанційної, другої, післядипломної освіти, перепідготовки та підвищення кваліфікації, навчальні науково-виробничі комплекси та інші заклади.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС:

1. Вакулєнко С.М. Соціологія праці: навч. – метод. посіб. / Світлана Миколаївна Вакулєнко. – К.: Знання, 2008. – 262 с.
2. Зборовський Г.Е. Общая социология : учебник. 3-е изд., испр. и доп. / Гарольд Ефимович Зборовский. – М.: Гардарики, 2004. – 592 с.
3. Концепція профільного навчання в старшій школі // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 24. – С. 3–15.

4. Організаційна поведінка / Д. Гелрігел, Дж. В. Слокум–молодший, Р.В. Вудмен, Н.С. Тренінг ; перекл. з англ. І. Тарасюк. М. Зарицка, Н. Гайдукевич. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 726 с.
5. Освітні реформи: Закон про вищу освіту // Освіта України. – 2014. – № 15. С. 8–9.
6. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2011 рік / за ред. В.С. Скальського; Головне управління статистики у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2012. – 425 с.
7. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2015 рік / за ред. Л.О. Хамської; Головне управління статистики у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2016. – 408 с.
8. Сорокин П.А. Социальная стратификация и социальная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 373–379.